

Zerdüşti Din Adamlarının Maniheizm Hakkında Bilgisi: Mardānfarrox'un Anti-Maniheist Polemiği Şak-ud-Gumānīh-Vizār

NEVFEL AKYAR

Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Manisa Celal Bayar University, Faculty of Theology, Türkiye
nevfel.akyar@cbu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-2712-7576>

Öz

Bu çalışma, dokuzuncu yüzyıl Zerdüşti din adamı ve bilgini Mardānfarrox tarafından kaleme alınan *Şak-ud-Gumānīh-Vizār* (ŞGW) adlı eserin Maniheizm'e yönelik eleştirilerini incelemekte ve ŞGW'nin 16. bölümünde yer alan Maniheist terminoloji ve kozmolojiye yönelik eleştirilere odaklanmakta, özellikle metnin ilk elli üç pasajını analiz etmektedir. Mardānfarrox'un Maniheist terminolojiye olan derin hakimiyeti, onun bu inançla olan yakın ilişkisini göstermektedir. Çalışma, yazarın Maniheizm'in 'üç zaman' öğretisine (başlangıç, karışım ve ayrışma) yönelik eleştirilerini ve bu öğretinin Zerdüşti kozmolojisiyle karşılaştırmasını detaylı bir şekilde incelemektedir. Maniheist kozmogonide önemli bir figür olan *Kundag*'ın etimolojik analizi ve makrokozmosun yaratılışındaki rolü, makalenin önemli bulgularından biridir. Mardānfarrox'un polemik stratejilerini ve Maniheizm'e yönelik temel ithamlarını (tutarsızlık, ahlaki sorumsuzluk, doğa karşıtlığı, mitolojik abartı ve Tanrı'nın gücünü sınırlandırma) sistematik bir şekilde ortaya koyan çalışma, Maniheist düalizmde iki ilkenin ontolojik eşitliği ve maddi dünyanın kötü olarak görülmesinin, Zerdüşst kozmolojisinin Ohrmazd'ın mutlak yaratıcı gücünü vurgulayan ve maddi dünyayı olumlu değerlendiren yaklaşımıyla tezat oluşturduğunu göstermektedir. Bu araştırma, Zerdüşti polemik literatürünün önemli bir örneğini nitel araştırma yöntemleri ile analiz ederek, dokuzuncu yüzyıl İran'ında dinler arası polemiklerin doğasını ve Zerdüşti düşünürlerinin rakip inanç sistemlerine yönelik eleştirel yaklaşımlarını anlamak açısından literatüre katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Zerdüştlilik, Maniheizm, *Şakud-Gumānīh Wizār*, Mardānfarrox, Polemik.

The Knowledge of Zoroastrian Clergymen About Manichaeism: Mardānfarrox's Anti-Manichaean Polemics Šak-ud-Gumānīh-Vizār

Abstract

This study examines the criticisms of Manichaeism contained in Šak-ud-Gumānīh-Vizār (ŠGW), an important work written by the ninth-century Zoroastrian cleric and scholar Mardānfarrox. It focuses on the critiques directed at Manichaean terminology and cosmology found in Chapter 16 of ŠGW, specifically analyzing the first fifty-three passages of the text. Mardānfarrox's profound command of Manichaean terminology suggests a close relationship with this faith. The study thoroughly investigates the author's critique of the Manichaean doctrine of the 'three times' (beginning, mixture, and separation) and contrasts this doctrine with Zoroastrian cosmology. The etymological analysis of Kundag, an important figure in Manichaean cosmogony, and his role in the creation of the macrocosm, is one of the article's significant findings. The work systematically outlines Mardānfarrox's polemical strategies and his central accusations against Manichaeism (inconsistency, moral irresponsibility, opposition to nature, mythological exaggeration, and limiting the power of God). It demonstrates that the ontological equality of the two principles in Manichaean dualism and the negative view of the material world contrast sharply with the Zoroastrian approach, which emphasizes Ohrmazd's absolute creative power and positively values the material world. This research contributes to the literature by using qualitative research methods to analyze a significant example of Zoroastrian polemical literature, thus enhancing the understanding of the nature of inter-religious polemics and the critical approaches of Zoroastrian thinkers toward rival belief systems in ninth-century Iran.

Keywords: History of Religions, Zoroastrianism, Manichaeism, Šakud-Gumānīh Wizār, Mardānfarrox, Polemic.

Giriş

İslam öncesi İran dinlerinin teolojik ve polemik literatürü, Sasani sonrası ve İslam'ın ilk dönemlerine denk gelen zaman zarfında artış göstermektedir. Bu polemiklerin en meşhurlarından biri olan ve Dokuzuncu yüzyılın Zerdüşti bilgini Ohrmazddād oğlu Mardānfarrox tarafından kaleme alınan *Šakud-Gumānīh Wizār* (ŠGW) (Şüpheyi Giderme),¹ Zerdüştiliğin doğruluğunu ispat etmek amacıyla yazılmış kapsamlı bir reddiye niteliğindedir.² Çalışma sadece Zerdüştiliğin temel esaslarını savunmakla kalmaz; aynı zamanda Maniheizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam dinlerini sistematik bir şekilde eleştirir.³

¹ Farklı transliterasyon ve çeviriler için bkz. Mardanfarrox, *Sikand-Gûmānīk Vigār*; J. M. Jamasp-Asana ve E. W. West, *Shikand-Gumanik Vijar*; Jean-Pierre de Menasce, *Une apologétique mazdéenne du IXe siècle: Škand-gumānīk vičār*; Rāham Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār: The Doubt-Removing Book of Mardānfarrox*; Rāham Asha, *The Doubt-expelling Book of Mardānfarrox: Šak-ud-gumānīh-vizār*; Carlo G. Cereti, *Some notes on the Škand Gumanig Wizār*; Dieter Taillieu, *Negende-eeuwse Zoroastrische anti-Manicheïsche polemieken in Shkand-gumanig wizar en Denkard*.

² Carlo G. Cereti, *Mardānfarrox ī Ohrmazddādān's Škand Gumānīg Wizār on Judaism and Christianity*, 48.

³ Werner Sundermann, *Das Manichäerkapitel des Skand Gumānīg Wizār in der Darstellung und Deutung Jean de Menasces*, 325.

ŠGW, Zerdüşti teolojik geleneğin geç dönem ürünlerinden biridir ve polemik literatürü içinde önemli bir yere sahiptir.⁴ Ancak polemğin orijinal *Pārsīg* (Orta Farsça) dilindeki asıl nüshası kaybolmuştur. Elimizdeki metin, *Pāzand'a* transkribe edilmiş ve Neryōsang Dhaval tarafından Sanskritçeye çevrilmiş yegane nüshadır.⁵ Ancak Asha, metnin başlığının Neryōsang tarafından hatalı bir şekilde *Škand gumānī(g)-vezār/Skanda-gumānī-gujāra* olarak çevrildiğini iddia etmektedir. Asha'nın argümanı *šak* ve *gumān(īh)* kelimelerinin Arapça ve Farsça'da eşanlamlı olarak "şüphe" ve "kuşku" anlamına gelmesine dayanır.⁶ Üstelik Farsçada 'şek ve şüphe' anlamına gelen '*šak u gumān*' yaygın bir kullanıma sahiptir. Biz de çalışmamızda Asha'nın bu argümanının tutarlılığını vurgulayarak söz konusu polemik için *Šakud-Gumānīh Wizār* tabirini kullanacağız.

Diğer taraftan metnin hangi tarihlerde kaleme alındığı net değildir. Ancak Mardānfarrox eserinde Farroxzād oğlu Ādarfarrōbay'ın Dēnkard metninden ve Rōšn'un *Rōšn-nibēg'*inden faydalandığını açıkça belirtir.⁷ *Dēnkard'*ın iyi bilinen metninden yola çıkarak çalışmanın dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmesi mümkündür.⁸ Diğer taraftan Mardānfarrox, Ādurbād i Ēmēdān'ın daha sonraki *Dēnkard* derlemesinden bahsetmemektedir.⁹

ŠGW on altı bölümden oluşmaktadır. Metnin ilk bölümü yazarın kişisel dini arayışını anlatır. 2-10. bölümler Zerdüştiliğin doğruluğunu kanıtlamaya yöneliktir. 11-16. bölümler ise diğer dinlere yönelik reddiyelerden meydana gelmektedir. 16. bölüm ise bu çalışmamızın da kapsamını oluşturan Maniheizm'e yönelik polemliklerden oluşmaktadır.¹⁰

ŠGW'nin Maniheizm'e yönelik eleştirilerini analiz eden bu çalışma Mardānfarrox'un entelektüel birikimini ortaya koymaktadır. ŠGW'nin Maniheizm'e yönelik tartışması aynı zamanda alternatif Zerdüşti inancı sunma çabasıdır.¹¹ Bu bağlamda reddiye Mardānfarrox'un bireysel yaklaşımından ziyade Zerdüşti ortodoksisinin genel yaklaşımıdır.¹²

Bu çalışmada ŠGW'nin yalnızca Maniheizm'e yönelik eleştirilerini Maniheizm terminolojisi de denkleme katarak analiz etmeyi ve aynı zamanda

⁴ Cereti, Mardānfarrox i Ohrmazddādān's Škand Gumānīg Wizār on Judaism and Christianity, 48.

⁵ Jamasp-Asana ve West, *Shikand-Gumanik Vihar: The Pazand-Sanskrit Text (of Neryosang)*.

⁶ Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*, 3-4.

⁷ ŠGW 3.1-14.

⁸ Cereti, Mardānfarrox i Ohrmazddādān's Škand Gumānīg Wizār on Judaism and Christianity; Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*, 6-7.

⁹ J. M. Jamasp-Asana; Mardānfarrox, *Sikand-Gūmānīk Vigār*, xvi-xix.

¹⁰ Carlo G. Cereti, *The Škand Gumānīg Wizār*.

¹¹ Götz König, *From Manichaeism to Zoroastrianism: On the History of the Teaching of the "Two Principles"*, 1-28.

¹² de Menasce, *Škand-Gmānīk Vičār*, 227-28.

söz konusu metnin diğer polemiklerle benzer ve farklı yönlerini ele almayı amaçlıyoruz. Bu bağlamda 111 pasajdan oluşan metnin ilk 53 pasajı kapsama alınmıştır. Bunun nedeni 53. pasajdan sonraki kısımların iki ilkenin sınırı ve sonsuzluğu üzerine uzun ve felsefi bir tartışma içermesidir. Dinler tarihi bağlamının dışına çıkan bu pasajların başka çalışmalara konu olmasının daha uygun olacağı görüşündeyiz.

Ana kaynak olarak Jean de Menasce'nin (1945) Fransızca edisyonu, Jamasp-Asana ve West'in (1887) Pāzand ve Sanskrit versiyonu ve A.V. Williams Jackson'ın (1932) yorumları kullanılacaktır.¹³ Ayrıca Raham Asha (2015), Carlo G. Cereti (2014) ve Werner Sundermann (2001) gibi çağdaş araştırmacıların analizlerine de yer verilecektir.¹⁴ Metnin transkripsiyonu en güncel versiyon olduğu için Raham Asha'nın (2015) metninden alınacak olup çeviriler tarafımızca yapılmaktadır.

1. Mardānfarrox ve Fikri Arka Planı

Mardānfarrox ī Ohrmazddādān'ın eseri inanç savunusu olması yanında, bireysel bir hakikat arayışını da aktarır. Kitabın birinci, onuncu ve on altıncı bölümleri yazarın kendini anlattığı ve dönüşümünü gösterdiği pasajlar içermektedir.¹⁵ Mardānfarrox kendini birçok memleketi gezmiş, çok farklı din ve mezhepleri incelemiş ve kutsal metinleri okumuş bir hakikat araştırmacısı olarak tanımlar.¹⁶ Ancak gezdiği yerlerden sadece Hindistan'ın (*hindūgān būm*) adını anmaktadır.¹⁷ Belki de uzun ve ızdıraplı keşif yolculuğunun sonunda aradığı hakikati Zerdüştilikte bulmuştur.¹⁸ Mardānfarrox'un akıl yürütme biçimi rasyonel ve ayrıntılıdır, araştırması ise kişisel ve derindir. Bu özellikler, onun eserini dönemin diğer polemik metinlerinden ayırmaktadır. Onun dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olabileceğini¹⁹ göz önüne alırsak miladi 881 yılında hayatta olan *Vizīdagihā ī Zādspram*'ın yazarı Zādspram'ın çağdaşı olduğunu iddia edebiliriz.²⁰

Mardānfarrox'un fikri arka planı, döneminin entelektüel ortamını yansıtmaktadır. Yazar, miladi dokuzuncu yüzyılda İslami düşüncenin domine

¹³ de Menasce, *Škand-Gmānik Vičār*; Jamasp-Asana ve West, *Shikand-Gumanik Vijar: The Pazand-Sanskrit Text (of Neryosang)*; A. V. Williams Jackson, *Researches in Manichaeism with Special Reference to the Turfan Fragments*.

¹⁴ Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*; Cereti, Mardānfarrox ī Ohrmazddādān's Škand Gumānīg Wizār on Judaism and Christianity; Sundermann, des Skand Gumānīg Wizār.

¹⁵ Cereti, Some notes on the Škand Gumanig Wizār, 2-3.

¹⁶ ŠGW 1.35.

¹⁷ Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*, 3-4.

¹⁸ Carlo G. Cereti, *La letteratura pahlavi: Introduzioni ai testi con riferimenti alla storia degli studi e alla tradizione manoscritta*, 79.

¹⁹ Jamasp-Asana ve West, *Shikand-Gumanik Vijar: The Pazand-Sanskrit Text (of Neryosang)*, xvi-xix.

²⁰ Cereti, Some notes on the Škand Gumanig Wizār, 2.

ettiği bir döneme şahitlik etmekteydi. Zerdüştiliğin dışarıdan dine girişlere sıcak bakmayan yapısı Sasani döneminde dinin saf kalmasında oldukça faydalı olsa da dokuzuncu yüzyılda dinin bağlılarının hızlı bir şekilde azalmasına katkısı büyüktü.²¹ Bu dönemin Zerdüşti düşünürleri kendilerini dramatik bir şekilde azalan Zerdüşti nüfusunu korumaya adanmışlardı. Özellikle İslam'ın Zerdüştiler arasındaki yayılışı onları endişeye sevk etmekteydi. Bir taraftan *zımî* statüsünden faydalanarak kendi varlıklarını garanti altına almak isterken diğer taraftan azalan dini cemaatlerini bir arada tutmaya gayret ediyorlardı.

Mardānfarrox, bu çerçevede öncelikle hem kendi dininin üstünlüğünü kendi otobiyografisi vasıtasıyla kanıtlamaya hem de diğer dinlerin yanlışlarını ortaya çıkarmaya çalışmaktaydı. Eserin içeriğinde Zerdüştiliği İslam'ın *ehl-i kitab* tanımına yakınlaştırma gayreti bulunmaması yazarın *zımî* sayılmak ile ilgilenmediğini göstermektedir.²² Mardānfarrox'un fikri yaklaşımı ise dogmatik olmaktan çok diyalektik bir karakterdedir.²³ Bu, dönemin İran düşüncesinde rasyonel teolojinin gelişimini göstermesi açısından önemlidir.²⁴

Mardānfarrox'un fikri düşüncesinde dini arayışı sırasında yaptığı seyahatleri de etkilidir. Kendisi bu durumu metninde itiraf etmektedir:

Çocukluğumdan beri her zaman hararetle bir zihinle gerçeği aradım ve araştırdım. Tam da bu nedenle birçok ülkeye, deniz kıyısına kadar gittim.²⁵

Şimdi, yukarıda yazdığım gibi, Tanrı'yı tanımak için her yerde bulundum, dinini araştırdım ve ateşli bir zihinle iradesini sordum. Aynı şekilde, bu araştırma nedeniyle ülke dışına ve Hintlerin ülkesine ve birçok farklı türden insana gittim.²⁶

Yazar, Hindistan'a yaptığı seyahatten söz etmesine rağmen dikkat çekici bir şekilde Hint dinlerine ilişkin herhangi bir tartışmaya yer vermez. Cereti bu durumu onun Hint alt kıtasının kuzeybatı sınırlarına yani Keşmir veya Güney Afganistan'a kadar ulaşmış olduğu yönünde yorumlamaktadır.²⁷ Ayrıca, *Dēnkard*'ın üçüncü kitabında bulunan bir pasajda, "Roma'dan gelen İsa'nın inancı, Hazarlar'dan gelen Musa'nın inancı ve Türkistan'dan gelen

²¹ İslam öncesi İran'daki misyonerlik faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Nevfel Akyar, *Eski İran'da Rahipler* (Kabalci Yayınevi, 2023), 234-247.

²² Tabi ki bu daha sonraki çalışmaların konusudur.

²³ ŞGW 10.45-46.

²⁴ Yuhān Sohrab-Dinshaw Vevaina, *The Hermeneutics of Political Violence in Sasanian Iran: the Death of Mani and the Seizure of Manichaean Property*, 291-322.

²⁵ ŞGW 1.36-37.

²⁶ ŞGW 10.43-44.

²⁷ Cereti, *Some notes on the Škand Gumanig Wizār*, 5-6.

Mani'nin inancı..."²⁸ şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bu pasaj, dönemin, farklı dinlerin coğrafi kökenlerine dair algıyı gösterirken ve onun seyahatlerinin bu görüşle ilişkili olabileceğini akla getirmektedir.

ŞGW'nin temel yapısı Mardānfarrox'un dinler arası gözlemlerinden oluşturmaktadır. Kendisi, "dünyada bulunan tüm mezhepleri ve onların benimsedikleri dogmaları ve inançları anlattım."²⁹ diyerek, farklı dinleri sistematik bir şekilde incelediğini belirtmektedir. Bu gözlemlerin özellikle üç ana gruptan oluştuğunu söyleyebiliriz: tek tanrılı dinler (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam), düalist inançlar (özellikle Maniheizm) ve kendi inancı olan Zerdüştilik.³⁰ Bunlar arasında Mardānfarrox'un Maniheizm'e duyduğu ilgi özellikle dikkat çekicidir.

Mardānfarrox'un Zerdüştiliğe dönüşü, derin entelektüel ve ruhsal izler taşımaktadır. Bunu şu şekilde ifade eder: "Şimdi hikmetin gücüyle ve din bilgisinin kuvvetiyle (İyi Dini) akıllıca ikrar ediyorum."³¹ Mardānfarrox'a göre İyi Din'in (Veh Din) doğruluğu hem kutsal metinlerin tutarlılığına hem de bilge rahiplerin geleneğine dayanmaktadır. Bu yaklaşım, Zerdüştiliği sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda doğru bilgiye ulaşmanın epistemolojik bir yolu olarak konumlandırmaktadır.³² Mardānfarrox inancın yalnızca miras yoluyla kabul edilemeyeceğini, hikmet ve diyalektikle daha güvenilir olanın aranması gerektiğini belirterek bilinçli ve rasyonel iradeye vurgu yapar.³³ Bu onun İslami kelimelerden Mu'tezile'den etkilenmiş olabileceğini göstermektedir.

2. Maniheizm Eleştirisi

Eserin on altıncı bölümü, Maniheizm karşıtı polemikten oluşmaktadır. Yarıda kesilmiş gibi görünse de Maniheizm ŞGW'nin en kapsamlı ve sistematik incelediği inançtır diyebiliriz. Bu eleştiri yalnızca teolojik argümanlara değil, aynı zamanda Maniheizm kozmogoninin sembolik unsurlarına ve doktrinel yapısına da yöneliktir.³⁴ ŞGW'nin on altıncı bölümü, *Neryōsang*'ın *Jāmāsp-Asānā* tarafından yapılan Sanskritçe çevirisinden bu yana Batılı bilginlerin dikkatini çekmiştir. West (1885), Salemann (1904), Jackson (1932), Zaehner (1955), Cereti (2005) ve Asha (2015) gibi araştırmacılar bu bölümü veya metnin çeşitli pasajlarını çevirmişler ve

²⁸ Denkard 3.18.10-17; Jean-Pierre de Menasce, 47.

²⁹ ŞGW 10.38.

³⁰ Cereti, Mardānfarrox i Ohrmazddādān's Škand Gumānīg Wizār on Judaism and Christianity, 48-49; Cereti, The Škand Gumānīg Wizār.

³¹ ŞGW 10, 61; de Menasce, *Škand-Gmānīk Vičār*, 119.

³² John Theodore Good, Zoroastrian Philosophy in the Islamic World, 168-169.

³³ Vevaina, The Hermeneutics of Political Violence in Sasanian Iran: the Death of Mani and the Seizure of Manichaean Property.

³⁴ Sundermann, des Škand Gumānīg Wizār, 326-327.

içindeki teknik terimleri tartışmışlardır.³⁵ Jean de Menasce, gözden geçirilmiş Fransızca baskısında bu bölüme ayrıntılı bir giriş yapmış ve *Pārsīg* literatüründe Mani'ye atıfta bulunan pasajların çoğunu derlemiştir.³⁶

Bölümün yapısı, Maniheist kozmogoninin temel unsurlarını sistematik bir şekilde ele alacak şekilde düzenlenmiştir.

1. Açıklayıcı bölüm (1-3)
2. Mani'nin üç zaman doktrini (4-7)
 - Başlangıç: İlkelerin sonsuzluğu (4)
 - Orta: Karışım (5)
 - Final: Ayrılık (6)
3. Dünya, Angra Mainyu'nun maddi bedenidir (8-9)
4. Derisi yüzülmüş dev iblislerin bedenlerinden Makrokozmos'un üretilmesi (10-20)
5. Güneş ve ay ve arınma süreci (21-22)
6. Ahriman'ın tepkisi: Makrokozmosun benzerliğinde mikrokozmosun üretimi (23-27)
7. Arkonların Baştan Çıkarılması (28-37)
8. Ruh-Işık bedeninin içinde bağlı ve hapsedilmiştir (38-39)
9. Maniheist etik kurallar (40-45)
10. Tanrının zaferi ve dünyanın sonu (46-50)
11. İki kadim ilkenin doktrini (51-52)
12. Mani'nin sonsuzluk anlayışını eleştiri (53-)

Metnin son bölümünde iki kadim ilke arasındaki sınır, boşluk ve sonsuzluk kavramı uzun uzadıya tartışılır ve bölüm tamamlamadan 111. pasajda aniden kesilmektedir.³⁷ Bu durum, metnin tam olarak korunmadığını göstermektedir.

Mardānfarrox'un Maniheizm'e yönelttiği temel ithamlar tutarsızlık, ahlaki sorumsuzluk, doğa karşıtlığı, mitolojik abartı ve Tanrı'nın gücünü sınırlandırma konu başlıkları üzerinedir. Bu ithamlar, Zerdüşti teolojisinin temel unsurları ile ilişkilidir. Özellikle, Ahura Mazda'nın mutlak yaratıcı gücü

³⁵ Mardānfarrox, Sikand-Gūmānīk Vigār; Jackson, *Researches in Manichaeism*; Robert C. Zaehner, *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma*; Cereti, Some notes on the Škand Gumanig Wizār; C. Salemann, Ein Bruchstück manichaeischen Schrifttum im Asiatischen Museum, mit einem Facsimile, 1-26.

³⁶ Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*, 18-19.

³⁷ Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*, 18-26.

ve kötülüğün ontolojik statüsü konuları Maniheizm'in Zerdüştilikten ayrıldığı noktalardır.³⁸

Polemiğin stratejisi, diğer dinlere dair eleştirilerinden nispeten farklılık göstermektedir. Eser Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'a yönelik eleştirileri için daha mesafeli bir dil kullanırken, Maniheizm'e doğrudan suçlayıcı ve alaycı bir üslupla yaklaşır.³⁹ Polemikte içeriden bilgi kullanımı, karşılaştırmalı analiz, absürde indirgeme (reductio ad absurdum), duygusal ton gibi mantıksal yaklaşımlar yer almaktadır.⁴⁰ Bununla birlikte yalnızca Maniheizm'in doktrinlerini çürütmeyi değil, aynı zamanda Zerdüştlüğün üstünlüğünü kanıtlamayı da hedeflemektedir. Böylece Maniheizm öğretisinin eleştirisinden sonra, Zerdüşti alternatiflerin tutarlı ve makul olduğunu göstermeye çalışır.⁴¹

2.1. Maniheizm Karşıtı Polemik (ŞGW 16)

Polemik, yazarın Maniheizm hakkındaki bilgisine güvendiğini vurgulayan oldukça iddialı bir girişle başlar:

(1) did nibēšihed abar ērang ī mānī az hazārān bēvarān ēk. (2) cē ērang ud drāyīšn ud frēb ī mānī ud mānīgān ped-bavandagdar nibištān anādōg ham. (3) u-m ranz ī vas ud rōzgār ī dagrand andar abāyed.⁴²

(1) Mani sapkınlığının sadece binde ya da on binde biri yazılmıştır. (2) Ancak Mani ve Maniheiztlerin hatalarını, aldatmacalarını ve hezeyanlarını daha eksiksiz yazabilmem için (3) çok fazla acıya ve zahmete katlanmam gerekir.⁴³

Bu giriş pasajı, yazarın Maniheizm hakkında kapsamlı bir bilgiye sahip olduğunu iddia ettiğini göstermektedir. Mardānfarrox'un -yazmak için oldukça zahmet ve eziyet çekmesi gerekecek kadar bilgisi olduğu- iddiası, polemiğin başlangıcında okuyucuyu ikna etmesi açısından önemli bir retorik strateji olarak değerlendirilebilir.

Sundermann'a göre, Mardānfarrox'un o dönemde Zerdüşst ruhbanlığı içinde yaygın olarak bilinmeyen Maniheizm terimlerine hakimiyeti, onun bu

³⁸ Vevaina, *The Hermeneutics of Political Violence in Sasanian Iran: the Death of Mani and the Seizure of Manichaean Property*.

³⁹ Cereti, *Some notes on the Škand Gumanig Wizār*.

⁴⁰ Sundermann, *des Skand Gumānig Wizār*.

⁴¹ Cereti, *The Škand Gumānig Wizār*.

⁴² ŞGW 16.1-3.

⁴³ Pazand metnin birçok çevirisi bulunmaktadır. Alternatif çeviriler için bkz. Mardānfarrox, *Sikand-Gumānig Vigār*, 243; Jackson, *Researches in Manichaeism*, 177; Asha, *Šak-ud-Gumānig-Vizār*, 183; de Menasce, *Škand-Gmānig Vičār*, 253; Taillieu, *Negende-eeuwse Zoroastrische anti-Manicheische polemieken in Shkand-gumanig wizar en Denkart*; Cereti, *Some notes on the Škand Gumanig Wizār*, 7; Ayrıca Taillieu'nun bu metinde geçen kelimelerin sözlüğünü yaptığı bir çalışması da faydalanılabilecek kaynaklar arasındadır. Bkz. Dieter Taillieu, *Glossary to the Zoroastrian Middle Persian polemics against Manichaeism*.

konudaki derin bilgisinin kanıtıdır. Yazar yalnızca Maniheizt düşünce sistemine değil, onun özel kavram dünyasına da son derece aşina olmalıdır.⁴⁴ Bu durum, Maniheizt metinlerin içeriğinden haberdar bir yazarla karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.

Mardānfarrox'un Maniheizm'e yönelik bu derin bilgisinin kaynağı, akademide tartışma konusu olmuştur. Konu hakkında detaylı araştırmalar yapmış akademisyenlerin önemli bir kısmına göre, Mardānfarrox bir dönem Maniheizm'i kabul etmiş ve sonradan Zerdüştiliğe geri dönmüş olmalıdır.⁴⁵ Bu görüş, metindeki terminolojik hakimiyet ve içeriden eleştiri niteliği göz önüne alındığında güçlü bir iddia olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu onun Augustinus gibi, bir dönem Maniheizm'i benimsediğini kesin olarak kanıtlamaz. Zādspram ve Mardānfarrox'un doğudan gelen Maniheizt vaizlerle temasları olmuş olması muhtemeldir. Bu kabul polemikğin neden bazı durumlarda Türkçe terminolojiyi kullandığını açıklayabilir.⁴⁶ Bununla birlikte, alternatif bir açıklama olarak, yazarın özellikle ticaret yollarını kullanan Maniheizt bir zümre ile sıkı ilişkiler geliştirmiş olabileceği de düşünülebilir.⁴⁷ Bu durumda, Mardānfarrox'un Maniheizt terminolojiye ve öğretilere aşinalığı, doğrudan bir dini dönüşüm yaşamadan da açıklanabilir.

2.2. Üç Zaman Öğretisi

Mardānfarrox, Maniheizm'i 'üç zaman' öğretisi ile tanımlar: *Bun gōbišn*, *gumēzišn* ve *vizārišn* (başlangıç, karışım ve ayrışma). Bu, onun Maniheizt terminolojiye olan hakimiyetini gösterirken, aynı zamanda bu öğretinin hem teolojik hem kozmolojik açıdan tutarsızlığını vurgulamak için bir zemin hazırlamaktadır. Mardānfarrox, bu öğretiyi şöyle aktarır:

(4) nūn ē dāned, mazdesn ī zardušt, kū: bun gōbišn ī mānī abar akanāragīh ī bunēštağān; (5) ud meyān abar gumēzišn; (6) ud frazām abar vizārišn ī rōšn az tār, (7) hān ī ō avizārdārīh vas mānāgdar.⁴⁸

(4) Ey Zerdüş'tün *Mazdayasna*'sına inananlar, bilmelisiniz ki Mani'nin ilk ifadesi ilkelerin sonsuzluğuyla ilgilidir; (5) orta ifadesi onların karışımıyla ilgilidir (6) ve sonuncusu Işığın Karanlıktan ayrılmasıyla ilgilidir (7) ki bu, ayrılmamaya daha çok benzerdir.

Bu pasaj, Mani'nin iki temel ilke (Işık ve Karanlık) ve üç zaman doktrinine atıfta bulunmaktadır. Mani'nin ontolojisinin temelini oluşturan iki ilke fikri, çeşitli kaynaklarda farklı terimlerle ifade edilmiştir: iki temel ilke yani *do bun*

⁴⁴ Sundermann, des Skand Gumānig Wizār.

⁴⁵ Cereti, Some notes on the Škand Gumanig Wizār, 7-14.

⁴⁶ ŠGW 10.60; Ayrıca West'in de bu iddiaya benzer bir önermesi bulunmaktadır Mardānfarrox, Šikand-Gumānig Vigār, 296.

⁴⁷ Cereti, Some notes on the Škand Gumanig Wizār, 13-14.

⁴⁸ ŠGW 16.4-7.

vazurg (Peh.) Süryanicede; *tartēn rēshānūtā* (ܬܪܬܢ ܪܝܫܢܘܬܐ),⁴⁹ Eski Türkçede *öki yiltiz*⁵⁰ ve Çince *erzong*.⁵¹

Maniheist üç zaman doktrini dünya tarihini şu şekilde tanımlanmaktadır: Başlangıç Zamanı (bun Far., initium Lat.) yani ilk ayrılma dönemi; orta zaman (meyan Far., medium Lat.) yani karışım dönemi; son zaman (frazam Far., finem Lat.) yani nihai ayrılma dönemi. Bu doktrin Maniheist öğretinin temel unsurlarından biridir.⁵² Augustine üç zaman doktrini hakkında “... ve vaazi aracılığıyla bize başlangıcı, ortayı ve sonu öğretti.”⁵³ yazmaktadır.

Üç zaman doktrini Zerdüşti kozmolojiden etkilenmiş olabilir. Sundermann, Maniheizm'deki ile tam olarak uyuşmasa da Zerdüştilikte de ilahi ve şeytani güçler arasında dokuz bin yıllık üç aşamalı bir çatışma inancının bunda etkili olmuş olabileceğini savunmaktadır.⁵⁴ Ne var ki Maniheist üç zaman öğretisindeki terimler, Zerdüşti sisteminde doğrudan karşılık bulmaz. Zerdüştilikte iyi ve kötü ilkelerin karışması ontolojik bir arıza değil, eylemlerle açıklanan geçici bir durum olarak görülmektedir.⁵⁵ Bu temel farklılık, iki kozmolojik sistem arasındaki en önemli ayrım noktalarından biridir. Zerdüş kozmografisine göre, Ohrmazd ışık krallığında hüküm sürerken, Ahriman karanlığa ve kaosa hükmeder; aralarında ise bir boşluk bulunmaktadır. Dünya ve bilindik anlamda kâinat, bu boşlukta yer almaktadır. Maniheist doktrin ise boşluğun varlığını reddetmekte ve maddi dünyayı karanlığın krallığında konumlandırmaktadır. Bu durum, karışımın iki krallığı bölen boşluk içinde gerçekleştiğini varsayan Zerdüşti görüşüyle keskin bir tezat oluşturmaktadır.⁵⁶

2.2.1. Başlangıç: İlkelerin sonsuzluğu

ŞGW'nin on altıncı bölümünün ilk kısmı Maniheist inancın bazı ilkelerini sunarken, ikinci bölüm Mani'nin kozmogonisini çürütmeye çalışmaktadır. Zerdüşti yazarın rakip inançlara yönelttiği temel eleştiri, sonsuz bir varlığın bilinçli olamayacağıdır. Eleştirinin ikinci boyutu ise maddi planda iki sonsuz varlığın aynı anda varlığının imkânsızlığı üzerinde yoğunlaşmaktadır.⁵⁷

⁴⁹ Theodore bar Konai, *Livre des Scolies (recension de Séert)*, 2:311-312.

⁵⁰ Huastuanift 8.A 158; Betül Özbay, *Huastuanift; Manihaist Uygurların Tövbe Duası*.

⁵¹ Dunhuang III; Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*, 183.

⁵² Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*, 184.

⁵³ Aurelius Augustine, *Sancti Avreli Avgstini Contra Felicem*, ed. Joseph Zycha (F. Tempsky, 1892), 1.9-10.

⁵⁴ Sundermann, *des Skand Gumānīg Wizār*, 332-334.

⁵⁵ The Bundahish ; Selections of Zadsparam; Ayrıca bkz. Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din: Monoteizmden Düalizme Mecûsî Tanrı Anlayışı*.

⁵⁶ Cereti, *Some notes on the Škand Gumanig Wizār*, 8.

⁵⁷ Cereti, *Some notes on the Škand Gumanig Wizār*, 8.

Maniheist öğreti, iki temel ilkenin ezeli ve ebedi varlığını kabul eder. *Kephalaia*'da bu düalizm şöyle formüle edilmektedir: “Başlangıçta iki ilke vardı: Işık ve Karanlık. Bunlar doğaları, özleri, krallıkları ve eylemleri bakımından birbirinden tamamen ayırdı.⁵⁸ *Köln Mani Kodeksi*'ne (KMK) göre ise Mani, kendi düalist öğretisini şöyle açıklamaktadır: “Onlara iki doğanın ayrılığını ve başlangıç, orta ve son doktrinini gösterdim.”⁵⁹

Maniheist kozmolojiye göre, maddi dünya Karanlık İlkesi'nin (Ahriman/Şeytan) eseridir ve Işık İlkesi'nin (Tanrı) parçacıklarını hapsedmektedir. Maniheist metinlerde maddi dünyanın kötü olduğu ve Işık parçacıklarının kurtuluşunun ancak maddi dünyadan kurtulmayla mümkün olacağı öğretilmektedir. Salamisli Epiphanius, Maniheizm'in düalist öğretisini şöyle özetlemektedir: “Mani, doğmamış, kendi kendini doğuran, ebedi ve birbirinin zıttı olan iki tanrıya inanır. Ve birinin iyi, diğerinin kötü olduğunu öğretir ve birine Işık, diğerine Karanlık der. İnsanlardaki ruh ışığın bir parçasıdır, ancak beden karanlığın bir parçasıdır ve maddenin yaratığıdır.”⁶⁰ Bu düalist anlayış, *Kephalaia*'da da benzer şekilde ifade edilmektedir: “Onlar birbirleriyle karışmışlardı, ışık karanlıkla ve karanlık ışıkla.”⁶¹ Bir Maniheist ilahide ise ışığın maddi dünyada hapsolmuş durumu şöyle tasvir edilmektedir: “Ben her şeydeyim, gökleri taşıyım. Ben temelim, yeryüzünü desteklerim. Ben parlayan ışığım, ruhlara neşe veren. Ben dünyanın hayatıyım. Ben tüm ağaçlardaki sütüm: Ben Madde'nin oğullarının altındaki tatlı suyum.”⁶²

Maniheizm'in üç zaman öğretisi ve kozmolojik yapısı, Zerdüşti düşünce geleneğiyle önemli farklılıklar göstermektedir. *Mardānfarrox*'un ŞGW'de bu öğretiye yönelttiği eleştiriler, iki kozmolojik sistem arasındaki temel ayrım noktalarını ortaya koymaktadır. Maniheist düalizmde iki ilkenin ontolojik eşitliği ve maddi dünyanın kötü olarak görülmesi, Zerdüşti kozmolojisinin Ohrmazd'ın mutlak yaratıcı gücünü vurgulayan ve maddi dünyayı olumlu değerlendiren yaklaşımıyla tezat oluşturmaktadır.

2.2.2. Orta: Karışım

Üç zamanın ikincisi iki ilkenin karışımını ifade etmektedir. Bu karışım iyi ile kötü arasındaki uzunca bir süre devam edecek olan savaşın başlamasına neden olmuştur. Maniheizm'in kozmolojisi bu karışımı kötü güçlere havale etmektedir. *Mardānfarrox*'un eleştirisi de buna yönelik ortaya çıkmaktadır:

⁵⁸ *Kephalaia* 1.15; Iain Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*.

⁵⁹ KMK 132; Cornelia Römer ve Ludwig Koenen, ed., *Codex Manichaicus Coloniensis (The Cologne Mani-Codex)*.

⁶⁰ Epiphanius of Salamis, *The Panarion of Epiphanius of Salamis Books II and III. De Fide*, 66.25.3.

⁶¹ Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 131.16-17.

⁶² Man. Ps. 246,25-30; C. R. C. Allberry, *A Manichaean Psalm-Book*, 54.

(8) did ēn kū: gētīg tanēgirdīg ī ahrmen; hāmis (9) tenēgirdīg, dahišn ī ahrmen. (10) u-š gugān ēn kū: asmān az pōst, (11) ud zamīg az gōšt, (12) ud kōf az ast, (13) ud urvar az vars ī kandag dēv. (14) vārān šuhr ī māzandarān ī ped spihr bast ēstend . (15) ud mardōm dēv ī dobāy. ud gōspend <hān> ī cahārbāy. (16) ud kandag <dēv> spāhsālār ī ahrmen (17) kē-š ped nox fradum ardīg rōšnīh az ohrmazd-bay rubūd ud ōbārd. (18) u-šān ped didum ardīg kandag dēv abāg vasān dēvān grift. (19) ud ast ī ped spihr bast; ud kandag dēv ōzad, (20) ēn dām ī vazurg aziš dāšt ud kird.⁶³

(8) Dahası, bu dünyanın *Ahriman*'ın cismani bedeni olduğu belirtilir; (9) cismani varlıklar *Ahriman*'ın yarattıklarıdır. (10) Ve bu ifadenin detayı şudur ki, gökyüzü deriden, (11) yeryüzü etten, (12) dağlar kemiklerden, (13) ağaçlar da iblis *Kundag*'ın (derisi yüzülmüş iblis(ler)) saçındandır. (14) Yağmur, gök küreye bağlı olan *Mazendaranlar*ın (dev iblislerin) spermidir. (15) İnsanlık iki ayaklı iblisler ve hayvanlar dört ayaklıdır. (16) Ve *Kundag*, *Ahriman* ordusunun komutanıdır, (17) ilk çatışmada ışığı tırnaklarıyla tanrı Ohrmazd'dan (ilk insandan) çaldı ve yuttu; (18) ve ikinci çatışmada iblis *Kundag*, birçok iblisle birlikte onlar (ışığın oğulları) tarafından yakalandı. (19) Ve iblislerin bazılarını gök küreye bağladılar, *Kundag*'ı öldürdüler (20) ve bu büyük yarattığı (makrokozmos) onlardan yarattılar ve korudular.

Maniheistlerin *kundag* (kandag veya kunda(g), kuni(g), kuna) adındaki iblis(ler)in (*arkon*) derisinin ve diğer beden parçalarının ışığın oğulları tarafından kâinatı inşa etmek için kullanıldığını ifade ettikleri iddiası tek değildir. Diğer bir Zerdüştî polemiği olan *Denkard*'ın üçüncü kitabında aynı iblis(ler)ten benzer bir adla söz edilmektedir.⁶⁴ Derisi yüzülen iblis(ler)in, Neryōsag'ın Pāzand metninde *kunī dāv* veya Sanskritçe karşılığı *kūnīdeva* olarak bilinen Avesta'da bahsi geçen yaratık olduğu belirtilir. Genç Avesta'da benzer bir şekilde adı anılan kelime hem sarhoşluk hem de büyücülükle bağlantılı iblis(ler)e atfen kullanılır.⁶⁵ Maniheist misyonerlerin seyahat ettikleri bölgelerin dini terminolojisini kullanması nedeniyle böyle bir isim belirledikleri söylenebilir. Zerdüştî mitolojik öğelerinin kullanımına dair bu tutum Mani tarafından yazıldığı bilinen *Šābuhragan*'da kolayca fark edilir.⁶⁶ Maniheist metinler kâinatın yaratımı için benzer mitolojik ifadeler

⁶³ ŠGW 16.8-20.

⁶⁴ Denkard 3.200.7; A. V. Williams Jackson, The So-Called Injunctions of Mani, Translated from the Pahlavi of Denkart 3, 200, 213-27; Rāham Asha, *Ādarbād son of Mahrspend: New lights on his life and on some of his works*; de Menasce, *Le Troisième Livre du Dēnkart*.

⁶⁵ Vendidad 19.41; The Zend-Avesta Part I: The Vendidad, 217; Vištāsp Yašt 26: The Zend-Avesta Part II: The Sīrōzahs, Yasts, and Nyāyis, 334.

⁶⁶ Mary Boyce, *A Reader in Manichaeism Middle Persian And Parthian Texts with Notes*; Neil MacKenzie, Mani's 'Šābuhragān', 500-534; Neil MacKenzie, Mani's 'Šābuhragān' II, 288-310; Christiane Reck, *Šābuhragān*.

kullanmaktadır ancak *Kundag* ve diğer iblislerin adlarına atıfta bulunmazlar. *Kephalaia* ve KMK, yaşayan ruhun, iblislerin bedenlerini evreni inşa etmek için kullandığını ifade etmektedir.⁶⁷

Maniheizm’de kâinatın yaratımı doğrudan bir *demiurg* yerine dolaylı da olsa Işık Tanrısı’nın dahil olduğu bir kozmogoniden oluşur. Şamlı Yuhanna da bunu vurgulamaktadır.⁶⁸ Bilinen evrenin, kötü varlıkların kalıntılarından inşa edilmiş olmasına rağmen, iyi varlıklar tarafından yaratılmış olması onun yaşamak için en uygun evren olduğu görüşüne destek verir.⁶⁹ El-Nedîm, Mardânfarrox’un anlatımını daha detaylı bir şekilde onaylıyor gibi görünmektedir. Ancak El-Nedîm’in aktarımı makrokozmosun yaratımını iyilik güçlerine havale ederken iblis(ler)in bedenine dair bir ifade bulunmaz.

...Eski İblis, kadim insana galip geldi. Onun nurundan yudumladı, onu unsurları ve cinsleriyle kuşattı. Nur Cennetleri ilâhı onun arkasından başka ilâhlar gönderdi. Onu kurtardı ve zulmete (karanlığa) galip geldi”,⁷⁰ “Mani şöyle dedi: Nur diyarının hükümdarı meleklerinden birine bu nurani cüzlerin (parçaların) karanlık parçalardan kurtulması için bu âlemi yaratmasını ve onu bu karışık cüzlerden kurmasını emretti. O da 10 sema (gök) ile 8 yeri bina etti.”⁷¹

De Menasce de bu iblis(ler)in *Vedik Kuni* olduğu görüşündedir.⁷² Ancak bu iblis ŞGW metnindeki figürle tam olarak aynı değildir. Ayrıca *Kuni*, iblisler için kullanılan bir unvan da olabilir.⁷³ Diğer taraftan Raham Asha, *Kundag* ya da *Kunda* kelimesinin özel bir isim olmak yerine “derisi yüzülmüş iblis(ler)” anlamında kullanıldığını iddia etmektedir.⁷⁴ Ayrıca Sanjana’nın *Dēnkard* çevirisinde söz konusu iblis(ler) için *kunmarz* (livata) ifadesini kullanılmaktadır.⁷⁵ Bu ifade Maniheistleri livata yapmak ile itham etmekte ve polemiki bağlamından kopararak yeni bir okuma oluşturmaktadır.

Hristiyan polemikleri de Maniheizm’e nispetle gökyüzü ve yeryüzünün derisi yüzülmüş iblislerin parçalarından inşa edildiği bir mitoloji önerir.⁷⁶ Epiphanius ve Thedor bar Konay, Maniheistlerin yaşayan ruhun üç oğluna iblisleri öldürmesini ve diğerlerinin de derilerinin yüzülmesini emrettiğini

⁶⁷ Kephalaia 85.19-86.17; Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 88-89; Iain Gardner ve Samuel N. C. Lieu, ed., *Manichaean Texts from the Roman Empire*, 15, 204; Theodore bar Konai, *Liber Scholiorum*, 2:2.2.311.12-318.4; Boyce, *A Reader in Manichaean*, 5; John C. Reeves, *Manichaean Citations from the Prose Refutations of Ephrem*, 281-282 (n. 79).

⁶⁸ John of Damascus, *On Heresies*, 127.

⁶⁹ Gardner ve Lieu, *Manichaean Texts from the Roman Empire*, 15.

⁷⁰ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshak b. Muhammed b. İshak El-Nedîm, *El-Fihrist*, 1026.

⁷¹ El-Nedîm, *El-Fihrist*, 1028.

⁷² de Menasce, *Şkand-Gmānīk Vičār*, 252.

⁷³ Sundermann, *des Skand Gumānīg Wizār*, 328-29.

⁷⁴ Asha, *Şak-ud-Gumānīh-Vizār*, 19-20.

⁷⁵ Denkard 3.200.7; Peshotanji Behramji Sanjana, ed., *The Dinkard V*.

⁷⁶ Reeves, *Manichaean Citations from the Prose Refutations of Ephrem*, 281-282 (dipnot 79).

yaşayan ruhun annesinin de onların derileri ve bedenleriyle on bir gök ve sekiz dünya inşa ettiğini savunduklarını iddia etmektedir.⁷⁷ Suriyeli Ephraim'e göre Mani şöyle söylemektedir:

İlk İnsan, karanlığın oğullarını avladığında onların derilerini yüzdü ve gökyüzünü onların derilerinden inşa etti. Onların dışkılarından Dünya'yı (karaları) ve kemiklerinden dağları yarattı.⁷⁸

Karanlığın Oğullarının ... deri kılıflarından da gök, yer ve var olan diğer şeyler yaratıldı...⁷⁹

Babil yaratılış destanı (*Enuma Eliş*) benzer bir mitolojiye sahiptir. Buna göre güçlü tanrı *Marduk* gökleri ve yeri *Tiamat*'ın ölü bedeninden yaratmıştır. Bu anlatının konumuz açısından en çarpıcı yönü Maniheizt kozmoloji ile dünyanın Yüce Tanrı tarafından/vasıtasıyla yaratıldığı fikrini paylaşmasıdır. Bu kadim Babil mitolojisi Babilli bir peygamber olan Mani için yabancı olmasa gerek. *Enuma Eliş* destanı *Tiamat*'ı ejderha benzeri bir yaratık olarak tasvir etmektedir.⁸⁰ El-Nedim, Karanlığın Tanrısı'nı Mani'ye atfen *Enüma Eliş*'te bahsi geçen tarife benzer ifade ile tanıtır. "Şeytanın başı, arslan başı gibidir. Bedeni ejderha (büyük yılan) bedeni, kanatları kuş kanadı, kuyruğu bir balığın kuyruğu gibidir, ayakları ise hayvan ayakları gibi dört tanedir."⁸¹

Maniheizt kozmogonide makrokozmosun yaratılışı, derisi yüzülmüş iblis(ler)in bedeninden gerçekleştirilmiştir. Bu anlatı hem Zerdüş hem de Hristiyan polemik literatüründe benzer şekillerde aktarılmaktadır. *Kundag* figürü, bu anlatının merkezinde yer almakta ve etimolojik olarak farklı yorumlara açık bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Maniheizt kozmogoninin, Babil yaratılış destanı gibi daha eski mitolojik geleneklerle benzerlikler taşıması, Mani'nin içinde yetiştiği kültürel ortamın etkisini göstermektedir. Ayrıca, Maniheizm'in yayıldığı bölgelerin dini terminolojisini kullanma eğilimi, bu dinin senkretik yapısını da ortaya koymaktadır.

⁷⁷ Genellikle 'on' gök, ancak burçlar küresi sayılırsa, doğru toplam 'on bir'dir. Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 88.6-7; Epiphanius of Salamis, *The Panarion*, 66.25.8; Theodore bar Konai, *Liber Scholiorum*, 315; Werner Sundermann, *Mittelpersische und Parthische Kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer*, 45-46.846-847; 56.1054; Jackson, *Researches in Manichaeism*, 314-20; Friedrich Carl Andreas ve Walter B. Henning, ed., *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan*, 177 (dipnot 7); 183 (dipnot 2); Walter B. Henning, A Sogdian Fragment of the Manichaean Cosmogony, 306-18; Franz Cumont, *Recherches sur le Manichéisme: I. La cosmogonie Manichéenne d'après Théodore bar Khôni*, 28 (dipnot 2); Jackson, *Researches in Manichaeism*, 314-20.

⁷⁸ Ephraim Syrus, *S. Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan*, 1:11 (s. 33).

⁷⁹ Ephraim Syrus, *S. Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan*, 1:13 (s. 35); Asha, *Şak-ud-Gumānīh-Vizār*, 19-20.

⁸⁰ Selim F. Adalı ve Ali T. Görgü, çev., *Bâbil Yaratılış Destanı –Enuma Eliş-*.

⁸¹ El-Nedim, *El-Fihris*, 1024-1026.

Sonraki pasajlarda Mardānfarrox, Maniheistlerin ışığın karanlıktan ayrılması için dünyanın yaratımının ve akabinde güneş ve ayın yerleştirilmesinin belli plan dahilinde olduğunu ifade ettiklerini belirtiyor:

(21) ud x'aršēd, māh, bērōn asmān ped bālist vinārd; (22) kū dā hān rōšnih ī dēvān ōbārd, andak andak, ped ahrāmišn ud pālāyišn ī x'aršēd ud māh pālāyend ud ahrāmēnend. (23) pas ahrmen pēšvēnāgihā dānist kū ēn rōšnih, ped x'aršēd ud māh ahrāmišn, zūd pālend ud vizārend. (24) zūd nē vizārišn ī rōšn az tār rāy, ēn gēhān ī kōdak -ī cōn mardōm ud gōspend ud abārīg gyānvar — hampeccēn ud hangōšīdag ī gēhān ī vazurg, abāg abārīg tenēgirdīg dahišn, vīrāst. (25) gyān ud rōšnih andar tan bast ud zēdānīg kird, (26) kū dā hān rōšnih ī ped x'aršēd ud māh ahrāmed, did ped marzišn ud zāyišn ī gyānvarān pādīrānīhād, (27) <ud> vizārišn dagranttar bād.⁸²

(21) Güneş ve ay, göğün dışında, en yüksek noktaya yerleştirildi. (22) Böylece, şeytanların yuttuğu ışık, azar azar, güneş ve ayın yönlendirmesi ve arındırmasıyla yükseltilecek ve arındırılacaktı. (23) Sonra Angra Mainyu öngörüsüyle o ışığın, güneş ve ayın yönlendirmesiyle arındırılacağını ve ayrılacağını biliyordu. (24) Böylece ışığın karanlıktan çok çabuk ayrılmaması için, -insan, sığır ve diğer hayvanların gibi- diğer fiziki yaratılışlarla birlikte bu mikrokozmosu, makrokozmosun bir modeli ve benzeri olarak düzenledi. (25) Ruh ve ışığı bedende bağladı ve hapsetti, böylece güneşe ve aya yükselen ışık, canlı varlıkların çiftleşmesi ve üremesiyle tekrar kısıtlanacak (27) ve ışıkların serbest kalması ertelenecekti.

Maniheistlere göre bu iblisler için kurulmuş bir tuzaktı. Thedor bar Konay'ın metninde bu durum şu şekilde açıklanır: "Bunun üzerine İlk İnsan, kendisini ve beş oğlunu Karanlığın beş oğluna yiyecek olarak vermiştir; tıpkı bir kişinin düşmanına bir zehirli bir keki sunması gibi."⁸³ Bu aşamada Maniheist kozmogoni Güneş ve Ay'ı iyi ruhları bu dünyadan kurtaran iki gemi veya araba olarak tasvir etmektedir.⁸⁴

Bu metin Mardānfarrox'un Maniheizm'in mikrokozmos-makrokozmos öğretisini de bildiğini gösterir. Ayrıca Mardānfarrox, *Ohrmazd*'in karanlık güçler mücadelesine ilk mücadele adını verirken Yaşayan Ruh'un şeytanlara karşı verdiği ve dünyanın yaratılışına yol açan mücadelesine ikinci mücadele demektedir. Bu kavramlar Maniheist kozmolojide benzer ifadeler ile yer

⁸² ŞGW 16.21-27.

⁸³ Theodore bar Konai, *Livre des Scolies (recension de Séert)*, 2:314.

⁸⁴ Özbay, *Huastuanift*, T II D 178 ITI R 40; MacKenzie, Mani's 'Šābuhragān', MN 25; Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 70-71; Boyce, *A Reader in Manichaeism*, y 7-24; Sundermann, *Mittelpersische und Parthische Kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer*; Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*, 185-86.

almaktadır.⁸⁵ Maniheist mitolojisine göre makrokozmos Yaşayan Ruh'un, mikrokozmos ise iblislerin eseridir.⁸⁶ Bu Thedor bar Konay'ın metninde de daha kapsamlı olarak ele alınır.⁸⁷

Her ne kadar Sundermann farklı bir yorum getirirse de ⁸⁸ Mardānfarrox'un polemiği Makrokozmosun yaratılışının *Ahriman*'a örnek olduğunu ve *Ahriman*'ın bu yaratılışa benzer bir dizayn ile mikrokozmosu yarattığını belirtiyor. Buna göre *Ahriman* bir ruhu bedene bağlamayı makrokozmos örneğinden görerek öğreniyor. Bu ışığı bilgelikle ve karanlığı cahillikle özdeşleştiren gnostik bakış açısına uygundur. Bu bakış açısı Thedor bar Konay'ın metninde bulunmaz. Diğer taraftan Mardānfarrox alışılmadık bir biçimde *Ahriman*'a öngörü de atfetmektedir.⁸⁹

Hristiyan polemikçiler, Ay ve Güneşin *arkon*ların çaldığı ışıktan Yaşayan Ruh tarafından yaratıldığı bir Maniheist kozmogoni sunar:

Onların beş nurani tanrıktan tüketmiş oldukları ışıktan bir miktarını süzdü ve bu ışıktan güneş ile ayı yarattı. Geriye kalan ışıkla ise rüzgâr, su ve ateşten oluşan 'çarklar' yaptı.⁹⁰

...güneşi, ayı ve yıldızları gökyüzüne yerleştirmiştir ve Yunanlıların Zodyak'ın on iki işareti dediği şey aracılığıyla mekanik bir düzenek kurmuştur. ...insanların ve diğer yaşayan şeylerin ruhlarını yukarı doğru çektiğini, çünkü parıldadıklarını teyit eder. Ama onlar gemiye taşınırlar—Mani, güneş ve ayın gemiler olduğunu söyler ve daha küçük gemi (Ay) dolunaya kadar on beş gün yükler ve böylece onları karşıya taşır ve on beşinci günde onları daha büyük gemiye, güneşe yerleştirir ve güneş, daha büyük gemi, onları ılık çağına ve kutsanmışların ülkesine taşır.⁹¹

El-Nedîm de benzer bir rivayette bulunmaktadır:

"Mânî şöyle dedi: Sonra âlemde nurdan ne varsa onu elemek için güneş ve ayı yarattı. Güneş, sıcaklığın şeytanları ile karışmış nuru, ay ise tesbih sütununda soğukluğun şeytanları ile karışmış nuru ayırır. ...Sonra güneş bunu üstünde, tesbih âlemindeki nura gönderir. Bu iş, nurdan, güneş ve ayın eleyemeyeceği münakid (dügümlenmiş) bir şey kalıncaya değin devam eder..."⁹²

⁸⁵ Sundermann, des Skand Gumānig Wizār, 329-30.

⁸⁶ Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 93; Henri-Charles Puech, *Le manichéisme: Son fondateur, sa doctrine*, 78-81.

⁸⁷ Theodore bar Konai, *Liber Scholiorum*, 317.3-15.

⁸⁸ Bkz. Sundermann, des Skand Gumānig Wizār, 330-31.

⁸⁹ Sundermann, des Skand Gumānig Wizār, 332.

⁹⁰ Theodore bar Konai, *Livre des Scolies (recension de Séert)*, 2:315.

⁹¹ Epiphanius of Salamis, *The Panarion*, 66.9.5-10.

⁹² El-Nedîm, *El-Fihrist*, 1030.

2.2.3. Son: Ayrılık

Mardānfarrox, Maniheiztlerin inancına göre ışık güçlerinin gök kubbeye bağlanan *arkon*lardaki ışık parçacıklarını ortaya çıkarmak için de farklı bir plan yaptığına inandıklarını bildirir.

(28) ud vārān šuhr ī māzandarān būd. (29) ped hān cim ka māzandarān ī ped spihr bast ēstend, (30) kē-šān rōšnīh ōbārd, (31) ud ped nōg ēvēm ud nizūmānīh ud kīrrōgīh ī zurvānīg rōšnīh azišān vizārdan rāy, dvāzdahān nax'rēg duxtarān ī zurvān, handēmān māzandarān ī nar vēmēnend, (32) kū dā hān māzandarān az didan ī avēšān varan-šān hangēzihād, (33) ud šuhr azišān vizārihād. (34) hān rōšnīh ī andar šuhr ō zamīg rēzihed; (35) urvarān ud draxtān ud jōrdāyān azišān rōyihend. (36) ud rōšnīh ī andar māzandarān ped šuhr vizārihed. (37) hān ī ped zamīg ped vahān ī urvarān az zamīg vizārihed.⁹³

(28) Yağmur *Mazendaran* iblislerinin spermidir (29) çünkü *Mazendaran*lar gök küreye bağlandıklarında, (30) ışık onlar tarafından yutulur (31) ve yeni bir düzenleme yaparak, *Zurvan*'ın becerisi ve sanatı sayesinde hile ile ışığı onlardan ayırmak için *Zurvan*'ın on iki ilk doğan kızı onların önüne koyulur. Onları gören *Mazendaran*ların şehveti uyandırılır ve spermleri boşaltılır. (34) Spermlerin içindeki ışık yeryüzüne dökülür. (35) Bitkiler, ağaçlar ve tahıllar ondan yetişir. (36) *Mazendaran*ların içindeki ışık spermler aracılığı ile ayrıştırılır. (37) Yeryüzünde ise bitkiler aracılığı ile ayrıştırılır.

İblislerin on iki bakireye duyduğu şehvetle spermleri aracılığıyla içlerindeki ışığı serbest bıraktıkları ifadesi oldukça farklı bir bakış açısını işaret etmektedir. *Kephalaia* benzer ifadeyi destekler: "...Elçi kendi suretini göklerdeki iblislere gösterdiğinde ve onlar boşaldığında, sperm tekerleğe, dünyaya ve denize düştü. Daha sonra dünyadaki tüm yaşam gelişti..."⁹⁴ Buna benzer olarak Augustinus, Maniheizt seçkinlerin sperm içeren bir yemek ritüelini eleştirmekte ve bunun Maniheizm'in doğasında var olduğunu ifade etmektedir.⁹⁵ Maniheizm'e göre ışık (ruh) yaşamın kaynağıdır. Bu açıdan Maniheiztlerin yeni doğan bebeğe babadan verilen bir ruh olarak algıladıkları spermi anne karnındaki etle birleşen bir ışık unsuru olarak düşünmüş olmaları ve onu bir şekilde serbest bıraktırmaya çalışmaları akla yatkın görünüyor.

⁹³ ŞGW 16.28-37.

⁹⁴ Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 122.16-123.15.

⁹⁵ De Natura Boni 44-47; Aurelius Augustine, *Augustin: The Writings Against the Manichaeans and Against the Donatists*, 428-51.

Neryōsang on iki bakireyi “Zodyak’ın on iki işareti (*dvāzdahān*), yani Zamanın kızları” olarak tasvir etmektedir. Soğdca fragmanlar on iki bakire,⁹⁶ Uygur metinleri “üçüncü habercinin on iki uğurlu saati”,⁹⁷ Thedor bar Konay “üçüncü elçinin on iki bakiresi” ifadesini kullanır.⁹⁸ Partça M14 fragmanında ve ayrıca Çince bir ilahide On İki Egemenlik (Işık) ile bağlantılandırılırlar.⁹⁹ “On iki karanlık egemenlik şunlardır: birincisi kötü bilgi, ikincisi şehvet, üçüncüsü kibir, dördüncüsü kargaşa, beşincisi öfke, altıncısı kirlenme, yedincisi yıkım, sekizincisi yok olma, dokuzuncusu ölüm, onuncusu aldatma, on birincisi isyan ve on ikinci karanlık.”¹⁰⁰ *Kephalaia*’ya göre Maniheist öğreti burç işaretlerini karanlık alemle ilişkilendirir.¹⁰¹ Asha, ŞGW metnindeki ifadeyi “*Zurvan*’ın (Zamanın) on iki ilk doğan kızı” olarak tercüme etmektedir.¹⁰²

Mardānfarrox terminolojisini kullanacak kadar Maniheizm’e aşinadır. Döneminin Zerdüşti öğretisinde yer almamasına rağmen Maniheistlerin yüce tanrısından *Zurvan* adıyla bahsetmesi bunun güzel bir örneğidir.¹⁰³ Örneğin Mani’ye yakın bir çağda yaşayan Ādurbād i Mahrspandān’a atfedilen metninde buna rastlanmaz, Ādurbād’a atfedilen polemik dokuzuncu yüzyıl Zerdüşti terminolojisine uygun bir şekilde *Yazadan* kelimesini kullanır.¹⁰⁴ Mardānfarrox’un metninde ise diğer Zerdüşti polemiklerinden aşına olunan *Mihr*, *Narisah*, *Wahman*, *Frawahr*, *Sroš*, *Gehmurd* vs. adlar yer almaz.¹⁰⁵ Diğer taraftan onun Maniheizm’e yakınlığı “*Zurvan*’ın on iki güneş benzeri kızı” bahsinden anlaşılabilir. Bu, Üçüncü Çağrıya ait bir grup dışı tanrı güneş ile ilintilidir.¹⁰⁶ Ayrıca buradan yola çıkarak on iki bakirenin *Zurvan*’ın kızları olarak adlandırılması Maniheist bir kullanım olmalıdır. Sundermann, bunu gnostik *Sophia* figürünün Babasına olan bağlılığıyla ilişkilendirmektedir.¹⁰⁷

⁹⁶ M5831; Allberry, *A Manichaean Psalm-Book*; Torgny Säve-Söderbergh, *Studies in the Coptic Manichaean psalm-book: Prosody and Mandaean parallels*.

⁹⁷ M140; 147b; Allberry, *A Manichaean Psalm-Book*; Säve-Söderbergh, *Studies in the Coptic Manichaean psalm-book: Prosody and Mandaean parallels*; Boyce, *A Reader in Manichaean..*

⁹⁸ Theodore bar Konai, *Livre des Scolies (recension de Séert)*, 2:316.

⁹⁹ M14 V7-12 (Part.); M798a, M738; Allberry, *A Manichaean Psalm-Book*; Boyce, *A Reader in Manichaean*.

¹⁰⁰ TM34 R6-15; Allberry, *A Manichaean Psalm-Book*; Säve-Söderbergh, *Studies in the Coptic Manichaean psalm-book: Prosody and Mandaean parallels..*

¹⁰¹ Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 167-168.

¹⁰² Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*, 21-23, 186.

¹⁰³ Sundermann, “des Skand Gumānīg Wizār”, 327-328.

¹⁰⁴ Denkart 3.200.11.

¹⁰⁵ Sundermann, des Skand Gumānīg Wizār, 332.

¹⁰⁶ M583 (Soğd.)

¹⁰⁷ Gnostik Sophia miti için bkz. Carl Schmidt, ed., *Pistis Sophia*.; Erin Evans, *The Books of Jeu and the Pistis Sophia as Handbooks to Eternity: Exploring the Gnostic Mysteries of the Ineffable*.

Ayrıca hem Mardānfarrox'un hem de Theodor bar Konay'ın yalnızca on iki bakireyi bilmesi ve tek ışık bakiresini bilmemesine dikkat çekmektedir.¹⁰⁸

Mardānfarrox, *arkonları* baştan çıkaranın *Zurvan*'ın on iki bakiresi olduğu inancından bahsetmektedir. Sundermann, bunu gnostik *Acta Archelai*'daki atmosferde çalışan bakire Horaia'nın aşk delisi *arkonlar* tarafından avlanması ve *arkonların* terlerinin yağmura dönüşmesi miti ile ilişkilendirir.¹⁰⁹ Theodor bar Konay'ın ve onun faydalandığı Epiphanius'un polemiğinde ise iblisler dişi ve erkek formunda görünen ve onların şehvetini uyandıran Üçüncü Haberci'nin kendisidir.¹¹⁰ Maniheizt *Kephalaia* bunu destekler.¹¹¹ Üstelik Salamisli Epiphanius'un polemiğine göre Yaşayan Ruh erkek iblisler kadını, kadın iblisler ise erkek olarak görünür. Arzularından deliye dönen *Arkonlar* onun peşinden koşmaktan yorulup terlerler; yağmur onların teridir.¹¹²

Mardānfarrox'un Maniheizm'e aşinalığı oldukça belirgindir. Diğer taraftan Maniheizt kozmogonide görülen bazı mantıksal hatalar da metinde yer almaktadır. Örneğin polemiğin bitkilerin *arkonların* menisinden ortaya çıktığına dair ifadesi daha önce geçen iblis *Kundag*'ın saçıdan yaratıldıkları (13) inancı ile çelişmektedir.¹¹³

Polemik kozmoloji ile bağlantılı olarak Maniheizt etik ilkelerine de yer vermektedir. Maniheizt etik ışık parçacıklarının kurtarılması ve korunması üzerine odaklanır. Seçkinler ve Dinleyiciler olarak iki temel gruba ayrılan Maniheiztler için yalan söylememe, öldürmeme (hiçbir canlıya zarar vermeme), et yememe ve şarap içmeme, cinsel ilişkiden kaçınma, maddi mülkiyetten kaçınma gibi temel yasaklar bulunmaktadır.¹¹⁴ *Kephalaia*'ya göre seçkinler ağzını, ellerini, karnını, cinsel organlarını ve tüm bedenini kötülükten uzak tutmalıdır.¹¹⁵

(38) did abar judgōhrīh ī gyān ud tan, ēn kū: gyān andar tan bast ud zēdānīg <kird>. (39) cōn dādār ud dāštār ī vīsp astumandān tanēgirdān ahrmen ast. (40) im cim rāy nē sazed zāyišn kirdan ud peyvann rāyēnidan. (41) cē hamayyār abāg ahrmen ast ped dāštārīh ī mardōm ud gōspend, ud pādīrānkirdārīh ī gyān ud rōšnīh andar tanān, nē-z kištan ī urvarān ud jōrdāyān.¹¹⁶

¹⁰⁸ Sundermann, des Skand Gumānīg Wizār, 327-328.

¹⁰⁹ Sundermann, des Skand Gumānīg Wizār, 330-331.

¹¹⁰ Epiphanius of Salamis, *The Panarion*, 66.32.1-3, 33.1-3; Theodore bar Konai, *Liber Scholiorum*, 316.

¹¹¹ Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 122.16-123.15.

¹¹² Epiphanius of Salamis, *The Panarion*, 66.27.1-4.

¹¹³ Sundermann, des Skand Gumānīg Wizār, 330-331.

¹¹⁴ Michel Tardieu, *Manichaeism*, 63-67.

¹¹⁵ Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 192.3-193.22.

¹¹⁶ ŠGW 16.38-41.

(38) Dahası, ruh ve beden in doğasındaki farklılık hakkında şöyle derler: Ruh, bedene bağlıdır ve onda hapsedilmiştir. (39) Tüm maddi ve fiziksel varlıkların yaratıcısı ve koruyucusu *Ahriman*'dır. (40) Bu nedenle, doğum ve soyun çoğaltılması doğru değildir. (41) Çünkü insan ve sığır yetiştirmek (üretmek) *Ahriman* ile iş birliği yapmak ve ruh ve ışığın bedenden bedene aktarılmasını sağlamak anlamına gelir. Hatta bitki ve tahıl yetiştirmek de uygun değildir.

(42) did, hambasānīhā, ēn-z göbend (43) kū: marnzēnīdār ī dām im ahrmen ast. (44) im cim rāy, nē sazed ēc dām özadan; (45) cē ahrmen-kunišnīh ast.¹¹⁷

(42) Dahası tutarsız bir şekilde şöyle derler: (43) yaratıkların yok edicisi de *Ahriman*'dır; (44) bu nedenle, herhangi bir yaratığı öldürmek uygun değildir, (45) çünkü bu (öldürmek) *Ahriman*'ın işidir.

Maniheist öğretiy e göre, kozmik bir savaş sonucunda Işık ve Karanlık karışmış, ışık parçacıkları maddi dünyada hapsolmuştur. Kurtuluş, bu ışık parçacıklarının maddi dünyadan kurtarılması ve Işık Alemi'ne geri dönmesiyle gerçekleşir. Kozmogoniye göre ışık zihni, karanlığın saldırısına karşı koymak için kendini feda etti. Böylece ışık parçacıkları Karanlık ile karıştı. Kurtuluş, bu ışık parçacıklarının kurtarılması ve Işık Alemi'ne geri dönmesiyle gerçekleşecektir.¹¹⁸

Bazı Maniheist metinlere göre mikrokozmos *Ahriman* tarafından yaratılmıştır.¹¹⁹ Işık aleminin unsuru olan ruh ise karanlık alemin nesnesi olan bedende hapsedilmiştir.¹²⁰ Ādurbād polemik metninde bu konu üzerine daha odaklıdır.¹²¹ Bu nedenle, soyu çoğaltıp yaymak *Ahriman*'a hizmet etmek olacaktır ve yasaklanmıştır.¹²² Ayrıca insanların ve sığırların çoğaltılması ruh ve ışığın bedenlerde hapsedilmesinde *Ahriman* ile işbirliği yapmak anlamına gelmektedir (hatta bitki ve tahıl yetiştirmek de dahil).¹²³ Mardānfarrox bu durumda haklı olarak öldürmenin de suç sayılmasını eleştirir. Aslında Maniheistlerin en makul cevabı bir turfan ilahisinde de geçtiği üzere canı alanın da *Ahriman* olduğudur.¹²⁴

Işık ve karanlığın karışım aşamasının bir sonu vardır. Maniheist eskatoloji, bunu kozmik bir kurtuluş olarak görür. Her şey sona erdiğinde Işık ve Karanlığın nihai ayrılığı gerçekleşecektir.

¹¹⁷ ŞGW 16.41-45.

¹¹⁸ Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 89.18-102.12.

¹¹⁹ S9; Boyce, *A Reader in Manichaeism*, aq 2 ... 4z.

¹²⁰ M9 II R; Boyce, *A Reader in Manichaeism*, ae 3.

¹²¹ Bkz. Denkard 3.200 ayrıca bkz. M218.

¹²² Denkard 3.200; M21; M 217; Boyce, *A Reader in Manichaeism*, h6.

¹²³ M217; Dk 3.200; Samuel N. C. Lieu, *Polemics against Manichaeism as a subversive cult in Sung China* (A.D. c. 960- c. 1200), 152; Asha, *Şak-ud-Gumānīh-Vizār*, 187.

¹²⁴ Özbay, *Huastuanift*, V A-C/ 79-90; Asha, *Şak-ud-Gumānīh-Vizār*, 187.

(46) did ên kû: cōn gēhān ahrmen dāšt, frazām pērōz yazd ast, (47) ped vizārdārīh ī gyānān az tanān; (48) ên gētīg ped abdim višōbīhed, (49) nōg nē ārāyīhed; (50) ud nē baved ristvirāstārīh ud tan ī pasēn.¹²⁵

(46) Dahası, dünya Ahriman tarafından korunurken ve Tanrı sonunda zafer kazanacak (47) ruhlar bedenlerden ayrılacak, (48) bu dünya sonunda yok olacak (49) ve yeniden düzenlenmeyecek; (50) yeniden diriliş ve bedenlenme de olmayacak.

Mardānfarrox'un metni Maniheizm metinlerle benzer bir akıbeti gösterir.¹²⁶ Bir kıyamet senaryosu olarak dünyanın sonunda çıkacak olan büyük yangın Maniheizm ilahilerde görülür.¹²⁷ Bu maddi dünyanın yok oluşu ışık parçacıklarının tamamen kurtuluşu ve ışık aleminde yeni bir dünyanın inşasının başlangıcıdır.¹²⁸ Diğer taraftan Maniheizm'in ateşe bakış açılarını da gösteriyor. Ancak Maniheizm madde karşıtı duruşuyla yeniden bedenlenmeye karşı çıkar.¹²⁹ El-Nedīm de Maniheizm'in dünyanın sonunda bir yangın ile yok olacağına inandığını aktarmaktadır. Ancak iblislerin çaldığı ışığın tamamının kurtulamayacağına inanan bir gruptan bahseder. "...Sonra mezar dünya büyüklüğünde bir taşla kapanır, onu orada yakıp kül eder, böylece nur karanlıktan ve cefasından kurtulur. Maniheizm'den Māsiyye grubu nurdan bir parçanın karanlıkta kaldığını iddia ederler."¹³⁰ Reeves, bu adın Maniheizm mezhepleri arasında bulunmadığını muhtemelen Miqlāşiyah ibaresinin bozulmuş bir hali olduğunu bildirir.¹³¹

Mardānfarrox'un tartıştığı konulardan biri de iki kadim ilke arasındaki boşluğun varlığı veya yokluğu meselesidir. Zerdüşti mitoloji böyle bir boşluğun olduğunu belirterek bilinen evreni bu boşluğa yerleştirmektedir. Bu nedenle evren ve maddeyi kötü olarak kabul etmez.

(51) did ên kû: hān do bunēštāg hamē.īgīhā-ēstišn hamvimandīhā ōn būd cōn abdāb ud sāyag; (52) u-šan nē būd ēc vēhmīh ud višādagīh meyān.¹³²

(51) Ayrıca, bu iki temel ilke tıpkı güneş ışığı ile gölge gibi sürekli bitişik bir şekilde var olur (52) ve aralarında hiçbir sınır ve boşluk (açıklık) yoktur.

¹²⁵ ŞGW 16.46-50.

¹²⁶ M2 II.

¹²⁷ Hans Jakob Polotsky, *Manichäische Homilien*, 39.

¹²⁸ 2 II; Boyce, *A Reader in Manichaeism*, ac 7.

¹²⁹ M140 ve M1501 (Soğd.); Aurelius Augustine, *The De Haeresibus of Saint Augustine*, 45; Theodore bar Konai, *Liber Scholiorum*, 313; Asha, *Şak-ud-Gumānīh-Vizār*, 187-188.

¹³⁰ El-Nedīm, *El-Fihrist*, 1030.

¹³¹ François de Blois ve Nicholas Sims-Williams, ed., *Dictionary of Manichaean Texts*, 2:77; Reeves, *Manichaean Citations from the Prose Refutations of Ephrem*, 265-266.

¹³² ŞGW 16.51-52.

Maniheist kozmolojinin ışığın karanlıkta tutsaklığı anlatısı, Zerdüşti aydınlık-karanlık mücadelesiyle benzerlikler içerse de öz olarak farklıdır. Maniheist metinler bu iki ilkeyi bitişik olarak kabul ederler.¹³³ Hristiyan polemikçileri de bu konuya değinmiştir.¹³⁴ El-Nedim de iki ilke arasındaki bitişikliği vurgular: "... Mani dedi ki: Nur âlemi karanlık âlemine bitişiktir, aralarında engel yoktur. Nur, yüzeyi ile karanlığa temas eder. Nurun yüksekliğinin, sağının, solunun sonu yoktur. Karanlığın alçaklığının, sağının, solunun sonu yoktur..."¹³⁵, "...Karanlık, üstteki aydınlık yere bitişiktir. Karanlık âlemi alttadır. Ne nur âleminin yüksekliğinin ne de karanlık âlemin alçaklığının sonu vardır..."¹³⁶

Sonuç

Mardānfarrox'un *Šakud Gumānīg Wizār* adlı metni, Sasani sonrası dönemde entelektüel bir Zerdüştilik savunusu olarak dikkat çekmektedir. Maniheizm'e ayrılan metin bir sapkınlık eleştirisinden ziyade; Maniheizm'in mantıksal sorunlarına odaklanır. Bu çerçevede ontolojik, etik ve epistemolojik bir tartışma ortaya koyar ve Mani'nin kozmogonisinin bilimsel temelden ve iç tutarsızlıklarını ortaya koymaya çalışır. Ne yazık ki anlaşılabilir bir şekilde aniden biter.

Metnin en dikkat çeken yönü Maniheist doktrinleri oldukça ayrıntılı şekilde bilmesi ve terminolojiye hakim olmasıdır. Bu, yazarın dışarıdan değil içeriden biri olduğu izlenimi vermektedir. Sunderman'a göre Mardānfarrox'un polemiğini farklı kılan husus argümantasyondan çok kelime seçimlerindeki keskinliktir. Ancak her halükârda Mardānfarrox'un doğru bilgi verme gayreti önemlidir. Ādurbād'a atfedilen metindeki gibi Maniheistlere ahlaksızlık atfetmeye ve karalamaya çalışmamaktadır. Bu nedenle Müslümanlara hoş görünme gayreti içinde olmadığını da iddia edebiliriz.

Mardānfarrox Maniheizm üzerine oldukça bilgili görünse de uzun uzadıya sıkıcı ontolojik bir tartışmayı sürdürme hevesindedir. Genellikle Maniheizm'in Zerdüştilikten farkına değinir fakat düalist benzerliğe değinmez. Dahası Maniheizm'in düalist kozmolojisini göz ardı eder. Maniheizm tıpkı Zerdüştilik gibi düalisttir. Üstelik getig ve menog bağlamında ele alındığında Zerdüştiliğe göre daha keskin bir düalizm içermektedir. Mardānfarrox'un bu benzerliği ele almaması bu bağlamda oldukça manipülatif bir tutumdur. *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*'ın ilk 15

¹³³ Boyce, *A Reader in Manichaeism*, y 30.

¹³⁴ Epiphanius of Salamis, *The Panarion*, 66.14.1; 66.14.8-11; Ephraim Syrus, *S. Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan*, 1:61; Asha, *Šak-ud-Gumānīh-Vizār*, 188.

¹³⁵ El-Nedim, *El-Fihrist*, 1024.

¹³⁶ El-Nedim, *El-Fihrist*, 1034-1035.

bölümünde düalizmin tek tanrılı dinlere nazaran üstünlüğünü savunurken daha net bir düalizm içeren Maniheizm'in bu temel prensibini görmezden gelmesi manipülatif olarak kabul edilebilir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

YZ Kullanım Beyanı / Declaration of AI use:

Yazar yapay zeka destekli teknolojilerden yalnızca makale şablonu oluşturma aşamasında yararlandığını beyan etmiştir. / The author has declared that they utilized artificial intelligence-supported technologies only in the article template creation phase.

KAYNAKÇA

- Adalı, Selim F., ve Ali T. Görgü, çev. *Bâbil Yaratılış Destanı –Enuma Eliş-*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Akyar, Nevfel. *Eski İran'da Rahipler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2023.
- Alıcı, Mehmet. *Kadim İran'da Din: Monoteizmden Düalizme Mecûsî Tanrı Anlayışı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012.
- Allberry, C. R. C. *A Manichaean Psalm-Book*. Stuttgart: Kohlhammer, 1938.
- Andreas, Friedrich Carl. *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan*. Berlin: Walter de Gruyter, 1932.
- Asha, Râham. *Âdarbâd son of Mahrspend: New Lights on His Life and on Some of His Works*. Tahran: Merkez-i Dâ'iret el-ma'ârif-i İnsânî, 1382.
- Asha, Râham. *Šak-ud-Gumânîh-Vizâr: The Doubt-Removing Book of Mardānfarrox*. Paris: Alain Mole, 2015.
- Asha, Râham. *The Doubt-expelling Book of Mardānfarrox: Šak-ud-gumânîh-vizâr*. Mumbai, 2004.
- Schaff, Philip. *Augustin: The Writings Against the Manichaeans and Against the Donatists*. New York: Grand Rapids, 1890.
- Augustine, Aurelius. *Sancti Avreli Avgvstini Contra Felicem*. Ed. Joseph Zycha. Prag: F. Tempsky, 1892.
- Augustine, Aurelius. *The De Haeresibus of Saint Augustine*. Çev. Liguori G. Müller. Washington: Catholic University of America Press, 1956.
- Blois, François de ve Nicholas Sims-Williams, ed. *Dictionary of Manichaean Texts*. 4 c. Turnhout: Brepols, 2006.
- Boyce, Mary. *A Reader in Manichaean Middle Persian And Parthian Texts with Notes*. Leiden: Brill, 1975.
- Cereti, Carlo. *La letteratura pahlavi: Introduzioni ai testi con riferimenti alla storia degli studi e alla tradizione manoscritta*. Milano: Mimesis, 2001.

- Cereti, Carlo. "Mardānfarrox ī Ohrmazddādān's Škand Gumānīg Wizār on Judaism and Christianity". *Nāme-i Īrān-i Bāstān* 12:1-2 (2014): 47-66.
- Cereti, Carlo. "Some Notes on the Škand Gumanig Wizār". *Languages of Iran: Past and Present*, ed. Dieter Weber, içinde 1-15. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005.
- Cereti, Carlo. "The Škand Gumānīg Wizār". *Encyclopædia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/shkand-gumanig-wizar>.
- Cumont, Franz. *Recherches sur le Manichéisme: I. La cosmogonie Manichéenne d'après Théodore bar Khōni*. Bruxelles: H. Lamentin, 1908.
- Darmesteter, James, çev. "The Zend-Avesta Part I: The Vendidad". *The Sacret Books Of the East*, ed. Max Müller, içinde 4:1-237. Oxford: Clarendon Press, 1880.
- Darmesteter, James, çev. "The Zend-Avesta Part II: The Sîrôzahs, Yasts, and Nyâyis". *The Sacred Books of the East*, ed. Max Müller, içinde 23:1-381. Oxford: Clarendon Press, 1882.
- El-Nedīm, Ebū'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshak b. Muhammed b. İshak. *El-Fihrist*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2019.
- Ephraim Syrus. *S. Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan*. Tah. C. W. Mitchell. 1 c. London, Oxford: Williams and Northgate, 1912.
- Epiphanius of Salamis. *The Panarion of Epiphanius of Salamis Books II and III. De Fide*. Çev. Frank Williams. Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Evans, Erin. *The Books of Jeu and the Pistis Sophia as Handbooks to Eternity: Exploring the Gnostic Mysteries of the Ineffable*. Leiden, Boston: Brill, 2015.
- Gardner, Iain, ed. *The Kephalaia of the Teacher*. Leiden, New York, Köln: Brill, 1995.
- Gardner, Iain, ve Samuel N. C. Lieu, ed. *Manichaean Texts from the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Good, John Theodore. "Zoroastrian Philosophy in the Islamic World". Doktora Tezi, University of Toronto, Toronto, 2023.
- Henning, Walter B. "A Sogdian Fragment of the Manichaean Cosmogony". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 2:2 (1948): 306-18.
- Jackson, A. V. Williams. *Researches in Manichaeism with Special Reference to the Turfan Fragments*. New York: Columbia University Press, 1932.
- Jackson, A. V. Williams. "The So-Called Injunctions of Mani, Translated from the Pahlavi of Denkart 3, 200". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1924): 213-27.
- Jamasp-Asana, J. M., ed. *Pahlavi Texts I-II*. Bombay: Iranian Culture Foundation, 1897.
- Jamasp-Asana, J. M. ve E. W. West. *Shikand-Gumanik Vijar: The Pazand-Sanskrit Text (of Neryosang)*. Bombay: Government Central Book Depot, 1887.
- John of Damascus. *Saint John of Damascus Writings*, Tah. Frederic H. Chase. Washington: The Catholic University of America Press, 1999.
- König, Götz. "From Manichaeism to Zoroastrianism: On the History of the Teaching of the 'Two Principles'". *Entangled Religions* 11:2 (2020): 1-28.
- Lieu, Samuel N. C. "Polemics against Manichaeism as a subversive cult in Sung China (A.D. c. 960- c. 1200)". *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 62:1 (1979): 132-67.

- MacKenzie, Neil. "Mani's 'Šābuhragān'". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 42:3 (1979): 500-534.
- MacKenzie, Neil. "Mani's 'Šābuhragān' II". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 43:2 (1980): 288-310.
- Mardanfarrox. "Sikand-Gûmānîk Vigâr". Çev. E. W. West. *The Sacred Book of the East*, ed. Max Müller, içinde 24:115-252. Oxford: Clarendon Press, 1880.
- Menasce, Jean-Pierre de, ed. *Le Troisième Livre du Dēnkart*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1973.
- Menasce, Jean-Pierre de. *Une apologétique mazdéenne du IXe siècle : Škand-gumānîk vičār. La solution décisive des doutes*. Fribourg en Suisse: Librairie de l'Université, 1945.
- Özbay, Betül. *Huastuanift; Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Polotsky, Hans Jakob. *Manichäische Homilien*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1934.
- Puech, Henri-Charles. *Le manichéisme: Son fondateur, sa doctrine*. Paris: Civilisations du Sud, 1949.
- Reck, Christiane. "Šābuhragān". *Encyclopædia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/sabuhragan/>.
- Reeves, John C. "Manichaean Citations from the Prose Refutations of Ephrem". *Emerging From Darkness: Studies in the Recovery of Manichaean Sources*, Ed. Paul Mirecki ve Jason BeDuhn, içinde 217-88. Leiden: Brill, 1997.
- Römer, Cornelia, ve Ludwig Koenen, ed. *Codex Manichaicus Coloniensis (The Cologne Mani-Codex)*. Çev. Judith M. Lieu ve Samuel N. C. Lieu. Cambridge: Brepols, 2024.
- Salemann, C. "Ein Bruchstück manichaeischen Schrifttum im Asiatischen Museum, mit einem Facsimile". *Mémoires Académie imperial des Sciences de St. Pétersbourg* 6:6 (1904): 1-26.
- Sanjana, Peshotanji Behramji, ed. *The Dinkard*. V. Bombay: The Duftur Ashkara, 1888.
- Säve-Söderbergh, Torgny. *Studies in the Coptic Manichaean Psalm-Book: Prosody and Mandaean parallels*. Uppsala: Vilhelm Ekmans Universitetsfond, 1949.
- Schmidt, Carl, ed. *Pistis Sophia*. Çev. Violet Macdermot. Leiden: Brill, 1978.
- Sundermann, Werner. "Das Manichäerkapitel des Skand Gumānīg Wizār in der Darstellung und Deutung Jean de Menasces". *Augustine and Manichaeism in the Latin West : Proceedings of the Fribourg Utrecht International Symposium of the International Association of Manichaean Studies (IAMS)*, ed. Johannes van Oort, Otto Wermelinger, ve Gregor Wurst, içinde 325-37. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001.
- Sundermann, Werner. *Mittelpersische und Parthische Kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1973.
- Taillieu, Dieter. "Glossary to the Zoroastrian Middle Persian polemics against Manichaeism". *Dictionary of Manichaean Texts*, ed. François de Blois ve Nicholas Sims-Williams, içinde 2:121-45. Brepols, 2006.

- Taillieu, Dieter. "Negende-eeuwse Zoroastrische anti-Manicheïsche polemieken in Shkand-gumanig wizar en Denkard." Doktora Tezi, KU Leuven University, Leuven, 2004.
- Tardieu, Michel. *Manichaeism*. Çev. M. B. DeBevoise. Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2008.
- Theodore bar Konai. *Liber Scholiorum*. Tah. A. Scher, 2 c. Paris: Carolus Poussielgue, 1910.
- Theodore bar Konai. *Livre des Scolies (recension de Séert)*. Çev. Robert Hespel ve Rene Draguet. 2 c. 1982.
- Vevaina, Yuhān Sōhrāb-Dīnshaw. "The Hermeneutics of Political Violence in Sasanian Iran: the Death of Mani and the Seizure of Manichaean Property". *Sasanian Studies: Late Antique Iranian World* 1:1 (2022): 291-322.
- West, E. W., çev. "Selections of Zadsparam". *Sacred Books of the East*, ed. Max Müller, içinde 5:153-88. Oxford: Clarendon Press, 1880.
- West, E. W., çev. "The Bundahish". *Sacred Books of the East*, ed. Max Müller, içinde 5:1-152. Oxford: Clarendon Press, 1880.
- Zaehner, Robert C. *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma*. Oxford: Clarendon Press, 1955.